

Василь ЖУПНИК

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД 1944–1953 рр. У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сучасне релігійне становище в Україні, що характеризується постійним нагнітанням з боку окремих політичних сил та зовнішньополітичних чинників міжконфесійного протистояння, і зумовлює актуальність дослідження даної проблеми. Вивчення підпільної діяльності УГКЦ, а точніше причин та передумов переходу до неї, дасть нам змогу частково зрозуміти природу цього протистояння.

Важливим фактором цього процесу є аналіз праць з даної тематики у сучасній вітчизняній історіографії, яка у вивченні цього питання має ряд особливостей. Першою з них є те, що з самого початку і майже до середини 90-тих її досліджували переважно особи “духовного сану” та релігієзнавці, що заважало відтворенню проблематики в загальноісторичному контексті і не додавало їй науковості¹. Другою було використання та ідеалізація як базової основи робіт діаспорних істориків, які, незважаючи на той позитив, що вони принесли, грішили відсутністю та недостовірністю архівних даних та публіцистичним стилем написання. Третьою стали безсистемність і надмірний регіоналізм праць, який полягав у аналізі тільки окремих аспектів тематики без врахування зовнішніх та внутрішніх чинників, а також тогочасних часових реалій. Переломний момент намітився наприкінці 1990-х і ознаменував собою появу низки досліджень, що якісно відрізнялися від попередніх, оскільки їх автори намагалися цілісно та комплексно узагальнити вивчення проблем функціонування греко-католицької церкви у “катакомбний період”².

Перед тим, як розглянути безпосередньо історіографічні напрацювання сучасних українських науковців, актуальним буде назвати документальні збірники, що безпосередньо стосуються досліджуваної тематики.

Одним з таких є “Літопис Голготи України” (том другий), більшість документальних свідчень якого висвітлюють агресивну політику радянської влади щодо УГКЦ та містять широкий спектр архівних документів, розсекречених на початку дев’яностих років³. Щоб дати характеристику загальній спрямованості документів цього збірника слід навести думку архієпископа УГКЦ Володимира Стернюка щодо псевдособору 1946-го року. Він зокрема писав: “То було збіговисько – собор є недійсним з церковного погляду, а й під поглядом державним це було нечинним, оскільки Сталін підписав наказ, щоб священників під тиском зігнали на той “собор” і вони під штиками голосували. Такий собор не може мене ні до чого зобов’язувати”⁴.

Проаналізувавши вищевказаний збірник можна зробити висновок про те, що головною його тенденцією є показ Львівського псевдособору, як відправної точки початку масового терору, свідченням чого стало зростання кількості репресивних заходів радянської каральної системи, спрямованих на знищення УГКЦ.

Для підтвердження варто навести такі дані: “Було заарештовано і відправлено до тюрем та концтаборів 11 єпископів, 50 митрофорних протоієреїв, всіх настоятелів чоловічих та жіночих монастирів, близько 1600 священників, багато ченців, черниць і просто віруючих парафіян”⁵.

Сучасну історіографію проблеми важко уявити без чотирьох випусків “Ковчегу” – наукового збірника із церковної історії, який видає Інститут історії Церкви Українського католицького університету. Окремо слід назвати четвертий номер “Ковчегу”, що вийшов під назвою “Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи”, де, зокрема, розглядається становище Української греко-католицької церкви у період 1944–1955 рр., аналізується сподвижницька церковна діяльність таких постатей, як А.Шептицький, Г.Костельник, Й.Сліпий, а основна увага акцентується на персоналістичному вивченні даного питання⁶.

Вартим уваги є і археографічне дослідження В.Сергійчука “Нескорена церква”, де автор на основі документальних свідчень розкриває жакливу картину репресій та депортацій щодо греко-католицького духовенства, яке вже було у підпіллі⁷.

Однією із небагатьох комплексних загальних монографій з досліджуваного періоду є робота відомого полтавського науковця В.Пашенка “Православ’я в новітній історії України”, в якій автор, аналізуючи українське церковно-релігійне життя в умовах тоталітаризму, зокрема, реакцію радянської влади та РПЦ на суспільну активність греко-католицького кліру і мирян після 1946 року, покладає відповідальність за ускладнення міжцерковних відносин на державні органи, трактуючи РПЦ та її ієрархію як вимушеного партнера комуністичного режиму. Така теза, як слушно зауважили окремі рецензенти, виглядає надто спрощеною та вимагає більш диференційованої і комплексної оцінки. Текст загалом об’єктивної і потрібної книги, на жаль, перевантажений риторичними запитаннями, емоційними думками, великими цитатами⁸.

Проте нова релігієзнавча праця професора Володимира Пашенка “Греко-католики в Україні (від 40-х рр. ХХ століття до наших днів)” є досить вдалою спробою проаналізувати суть політики КППС і радянської держави щодо репресованої церкви, зокрема при розгортанні атеїстичної пропаганди, насадженні радянської обрядовості як засобу протидії релігійним традиціям у регіоні. При цьому особливо детально показано безуспішні спроби уповноважених Ради у справах релігії в УРСР нейтралізувати “екстремістські дії уніатського духовенства” та “релігійних фанатиків” у підпільних “домашніх” церквах і монастирях, біля “святих місць” (Зарваниця, Грушів та ін.) і навіть духовних семінаріях РПЦ; стверджено участь органів держбезпеки у проникненні в лоно “неканонічної церкви” дезінформаторів для її розгрому, підриву довір’я за кордоном (зрозуміло, що ця проблема потребує нових документальних пошуків). У роботі науковця також по-новому висвітлено радянську історіографію проблеми, показано “внесок” Я.Галана у зникнення легального греко-католицизму як “явища суспільно-політичного життя радянського суспільства”. Обґрунтованим є також авторський висновок про те, що тоталітарна держава не здатна була забезпечити громадянам демократичні права і свободи, не вміла і не хотіла врегульовувати конфліктні ситуації, що виникали у питаннях віри, роблячи ставку на силове розв’язання проблеми⁹.

Утім сам текст книги дещо перевантажений матеріалом про повоєнне суспільно-політичне життя в СРСР і УРСР, а також цитуванням партійних документів тієї доби; бракує джерелознавчого та історіографічного аналізу вітчизняних і зарубіжних видань УГКЦ, хоча загалом дана праця є, на нашу думку, одним з найповніших видань “зовнішньої” історії українських греко-католиків, що розкриває драму взаємостосунків влади і церкви у повоєнній Україні.

Аналізуючи у загальному ступінь наукової розробленості досліджуваної тематики, слід відзначити, що домінуючим у вітчизняній історіографії є вивчення відносин державних та церковних інституцій, тобто більшою мірою процесів, пов'язаних зі скликанням та проведенням Львівського псевдособору 1946-го року, ролі в ньому окремих представників УГКЦ і подальших масових репресій, що здійснювалися під приводом так званого “навернення до православ'я” та висвітлення екуменічної й соціальної сфери діяльності греко-католицького духовенства, спрямованого на цілісне існування УГКЦ як структури, що перебувала на нелегальному становищі.

Водночас трохи осторонь залишається проблематика дослідження ролі, яку виконували в процесі діяльності “катакомбної церкви” її прості віряни, що в багатьох випадках показували героїчні зразки самопожертви заради рідної віри, ставлячи під загрозу репресій існування не тільки своє, а й цілих родин.

Помітне місце вивчення проблеми стосунків “держава – церква” займає у роботах таких відомих науковців як Б.Гудзяк, О.Волинець, М.Гайковський, Т.Марусик, В.Марчук, О.Лисенко та ряду інших¹⁰.

У даному контексті варто відзначити навчальний посібник “Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)”, що вийшов під загальною редакцією професора Ярослава Малика. Автори книги, аналізуючи антицерковну кампанію 1944–1946 років, справедливо зазначають: “Радянська влада небезпідставно розглядала УГКЦ передусім як національну церкву, яка обстоювала ідеї національної державності і була своєрідною ланкою між українцями і Заходом, становлячи джерело такої ж небезпеки, якою для радянської влади були ОУН та УПА”¹¹.

Також досить цікаву думку, висловив у статті В.Потапчук, який пише: “Державна влада, опираючись на силові структури, у тому числі репресії та терор, прагнула здійснити поставлену перед собою мету – трансформувати природу людини, створивши новий тип – homo totalitarus. Відправним моментом концепції нової людини була анігіляція традицій, що завжди виступали своєрідним механізмом функціонування суспільства і забезпечували його прогрес. Одним з проявів анігіляції традицій було методологічне руйнування ідеологами більшовизму історичної пам'яті цілих народів і, в першу чергу, українського, з метою викорінити людини з етнонаціональної, культурної та релігійної приналежності і спільноти та залишити її віч-на-віч з всемогутньою державою”¹².

Цілком слушну тезу висунув і М.Гайковський, який зазначив, що “відразу після закінчення військових дій у другій половині 1940-х років центром церковно-релігійної політики радянської влади стає цілком підконтрольна органам держбезпеки РПЦ МП, яка репрезентує нову модель так званої патріотичної державної церкви з функцією духовного закріпачення в атеїстичній державі, а метою цієї

нової політики є глобальна атака на католицизм і, в першу чергу, на УГКЦ, акцент якої був чітко виражений у інструкції керівника релігійного відомства держбезпеки Р.Карпова під кодовою назвою № 58¹³.

Варто вказати і ту обставину, що дослідник доводить нелегітимність головування у сумнозвісному Львівському соборі 1946 року Г.Костельника та участі в ньому М.Мельника та А.Пельвецького, які ще до його відкриття у лютому 1946 року з невеликою групою прихильників прибули до Києва, де формально були прийняті до РПЦ МП, а двоє з них, М.Мельник та А.Пельвецький, були таємно рукопокладені в сан єпископів і тому не мали ніяких повноважень та права скликати собор, оскільки вже представляли іншу конфесію¹⁴.

Характеризуючи далі напрацювання М.Гайковського, варто навести його думку щодо загальної спрямованості радянської політики у сфері релігії. Він зокрема пише: “Ескалація наступу атеїзму була тісно пов’язана з репресивним більшовицьким тоталітаризмом, який розв’язав справжній “хрестовий похід атеїзму”. Усі без винятку релігії зазнали репресій. Закривались храми, монастирі, недільні школи, заборонялась релігійна преса, знищувались ікони, церковні літописи. У боротьбі “всіх проти всіх” більшовизм не зв’язував себе жодними моральними принципами, які, як відомо, сконцентровані в релігії. Не тільки любов до Бога, а й любов до ближнього проголошувались найнебезпечнішими ворогами комунізму”¹⁵.

Вищевказану проблематику висвітлює у своїй монографії і відомий київський дослідник Олександр Лисенко. Він уперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців¹⁶. Дослідник на новому археографічному матеріалі ще раз доводить: процес ліквідації УГКЦ шляхом її злиття з Російською православною церквою був організований не знизу, а згори державними органами; останні здійснювали свої задуми руками РПЦ та її ієрархів. Неканонічність собору УГКЦ 1946 року, на думку О.Лисенка, полягає ще й у тому, що там головували нововисвячені єпископи іншої церкви – РПЦ. Обґрунтованим є й авторський висновок, що за умов Польської держави й німецької окупації УГКЦ змогла хоча б частково адаптуватися, тому спроба налагодити мирне співіснування з радянською владою в обох випадках супроводжувалося трагічними наслідками.

Тематиці стосунків “держава – церква” на західноукраїнських землях у повоєнне десятиріччя присвятили спільну статтю М.Рибачук та вже згадуваний В.Пашенко. У ній дослідники відзначають неможливість існування в одній структурі держави та церкви, оскільки взаємно дискредитують один одного¹⁷. Подібної думки дотримуються М.Кашуба, І.Мірчук, М.Рибачук, І.Корюшко та О.Уткін¹⁸.

Досить цікаву тезу з цього приводу висловив і А.Кравчук. Він зокрема пише: “Загроза для Церкви з боку радянської держави носила структурний характер: внаслідок систематичного впровадження в життя суспільства атеїзму, існувала конкретна можливість знищити Церкву. Водночас, через відступництво частини духовенства, громада УГКЦ зіткнулась з небезпекою внутрішньої ерозії. Однак засоби захисту релігійної свободи перед атеїстичною та антицерковною політикою держави були вкрай обмеженими. Вони включали як легітимні, так і незаконні, з точки зору радянської влади, засоби протистояння останній. Такий перехід відображав поєднання

двох полюсів – пристосування і опору, які відбувались у двох аспектах, а саме: у зовнішніх стосунках УГКЦ з державою та на рівні внутрішньоцерковного життя¹⁹.

Проблему опору західноукраїнського духовенства насильницькому процесу переведення у православ'я висвітлює у своєму дослідженні О.Волинець. Автор цілком слушно констатує: “Акція ліквідації УГКЦ супроводжувалась арештами церковної єпархії, що було викликано декількома причинами, по-перше: керівництво радянської держави та єпархія РПЦ МП розуміли, що єпископат УГКЦ ніколи не погодиться на так зване “возз’єднання” з РПЦ МП; по-друге: влада прагнула дискредитувати єпархію УГКЦ в очах народу, звинувачуючи їх в антирадянській діяльності та співробітництві з фашистами; по-третє: ліквідація УГКЦ та духовної еліти мала на меті знищення найбільш впливової та авторитетної інституції громадянського суспільства Галичини, якою і була УГКЦ, що формувала не тільки національні, релігійні та культурні, а й навіть, світоглядні орієнтири галицьких українців, виконуючи водночас надзвичайно важливі соціально-інтегруючу та виховну функції”²⁰.

Репресіям проти греко-католицької інтелігенції чимало уваги присвячено у монографії Тамари Марусик²¹. Авторка досить змістовно висвітлила передумови, хід та наслідки Львівського собору 1946 року, в роботі якого активну участь брали працівники НКДБ, та розкрила складний період переходу греко-католицького духовенства до умов підпільної діяльності.

У брошурі архівіста Ігоря Андрухівя проаналізовано фонди донедавна партархіву Івано-Франківського ОК КПУ (нині Державний архів Івано-Франківської області), що розкривають волюнтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників та вірних, “які категорично відмовлялися від возз’єднання і прийняття православної віри”²².

Питання широкого застосування ідеологічно-пропагандистського механізму боротьби радянських органів влади з підпільною церквою вивчає у своїй роботі С.Буруцький, який відзначає, що релігійну свідомість людей намагалися замінити агресивним атеїзмом²³.

У даному ракурсі слід назвати і працю М.Марущака. Науковець основною причиною ліквідації УГКЦ називає ідеологічну, адже діяльність церкви була тісно пов’язана із народною обрядовістю та менталітетом західного українця²⁴. На репресивній суті “сталінізму” стосовно духовенства та мирян підпільної церкви наголошує В.Гордієнко²⁵.

Питання діяльності каральних органів радянської влади супроти віруючих та священників “катакомбної церкви” вивчає у своїй статті також І.Музичка, розрізняючи зміну їх форм та методів на окремих етапах, а саме: післявоєнне десятиріччя, де вони були найагресивнішими, 1960–1970-ті роки, в яких вони були поміркованішими і характеризувалися в основному утисками у сфері свободи совісті та віросповідання і, нарешті, ліберальні 1980-ті роки, коли церква почала процес виходу із підпілля²⁶.

Окрім духовної проблематики, значну увагу вітчизняні дослідники приділяють вивченню етносоціальної та національної складової у діяльності “підпільної церкви” в житті західноукраїнського суспільства повоєнного десятиріччя. Зокрема, орієнтацію греко-католицької церкви в етнополітичних процесах ХХ століття

окреслили релігієзнавці отець Борис Гудзяк, Михайло Гайковський, Надія Стоколос, Олег Турій та Олег Гринів у колективній роботі “Католицизм”, що вийшла у 2001 році під загальною редакцією доктора філософських наук П.Яроцького як четвертий том десяти томника “Історія релігії в Україні” (Київ, 1996–2002)²⁷. У книзі зокрема досить широко висвітлено методи і механізм репресій комуністичного тоталітарного режиму проти УГКЦ та її вірних у 40–80-х рр. ХХ століття, а також зроблено наголос на синтезі атеїзму та формального православ'я, яке було підконтрольне та підзвітне окремим спецорганам радянської влади.

Подальше функціонування системи морально-етичних цінностей західноукраїнського суспільства та місця в ній духовної опіки греко-католицької церкви у 1946–1955 роках аналізує у своїй статті вже згадувана О.Волинець²⁸.

Місце, роль та покликання національної ідеї в діяльності УГКЦ досліджуваного періоду висвітлює у своїй статті С.Гелей, звернувши окрему увагу на інколи протилежні позиції представників націоналістичного руху та верхівки греко-католицького духовенства²⁹.

Органічною складовою сучасної української історіографії є праці, де національно-політичні процеси подаються у поєднанні з вивченням релігійних традицій регіонів. У цій групі видань насамперед виділимо навчальний посібник для священників УГКЦ філософа Олега Гриніва, у якому розглянута роль релігії у духовному житті українського народу і людиноненависницька суть більшовизму як квазірелігії³⁰.

Цікаві матеріали вмістив збірник статей, підготовлений Інститутом національних відносин і політології НАН України, “Церква і національне відродження”. У трьох розділах (“Церква і стан української державності: історія і сучасність”, “Релігійно-церковне життя в сучасній Україні”, “Релігія в духовному відродженні України”) знайшли відображення різні прояви релігійного феномену в історичній долі нашого народу і держави, протистояння церкви і тоталітарної системи³¹.

Малодосліджену проблему взаємодії релігійного та національного не лише на рівні суспільної свідомості, а й у площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ століття вивчають Олександр Реєнт і Олександр Лисенко³².

Актуальною у даному ракурсі є монографія відомого Прикарпатського науковця В.Марчука “Українська греко-католицька церква. Історичний нарис”, одна з перших спроб незаангажованого системно-узагальненого написання історії УГКЦ³³. Дослідник, аналізуючи процеси, що проходили у 1946–1953 роках у середовищі греко-католицького духовенства, наголошує на провідній ролі підпільної УГКЦ у збереженні національної ідентичності та ментальних особливостей західноукраїнського населення.

Роль церковної еліти в процесі формування політичної самосвідомості західноукраїнського населення у післявоєнний період аналізувала Т.Євсєєва, наголошуючи на провідній ролі греко-католицького духовенства у суспільному житті краю³⁴.

Історичну роль УГКЦ у духовному самовизначенні галичан “катакомбного” періоду висвітлює також В.Савельєв³⁵.

Новим полем апробації прогресивних ідей, методологічних підходів, дослідницького інструментарію стали конференції та круглі столи. У першій половині 90-х рр. щороку проходили круглі столи на тему “Історія релігій в Україні”

у Львові, тези повідомлень яких містять багато цікавих матеріалів, поставлених проблем та спроб їх розв'язання. Визнаний фахівець у цій галузі професор А. Колодний у ході проведення II круглого столу зупинився на методологічних засадах наукового відтворення історії релігії в Україні, виділивши його рівні: 1) історія всіх тих релігій та конфесій, які виникли або поширюються серед корінного і некорінного населення; 2) історія релігій власне українського народу, які виникли на національному ґрунті, і тих, які, прийшовши в Україну від інших етносів, здобули національне визнання; 3) історія народних вірувань як основа релігійної духовності українців³⁶.

У 1995 р. Інститут філософії НАН України видав тези доповідей Міжнародної наукової конференції “Релігія і церква в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення”, які виявили тенденцію до поглибленого, всебічного і вдумливого дослідження історико-церковної проблематики³⁷.

Вагомий внесок у дослідження історії релігій та конфесійного життя було зроблено на таких міжнародних конференціях, як “Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення” і першої Міжнародної наукової конференції “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина”, які започаткували вивчення важливих проблем з історії України, в тому числі й релігійно-конфесійних відносин³⁸.

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що сучасна вітчизняна історіографія перебуваючи в стані пошуку нових парадигм, переживає цілком логічний еволюційний етап, який дістав назву “націоналізація історії”. Намагання переважної більшості дослідників опрацьовувати тематику здебільшого історії УГКЦ, карально-репресивні акції проти неї, залишає без уваги аналіз важливих суспільних обставин, в умовах яких проходило духовне життя західноукраїнського населення, до яких, крім уже перелічених, слід віднести питання релігійної свідомості населення, взаємовідносини між віруючими різних конфесій, діяльність уповноважених у справах релігій, роль силових структур та громадських організацій у боротьбі з релігійними впливами та інші. Характерним є також те, що автори багатьох праць з даної тематики фактично викладають історію цієї церкви або в апологетично-догматичному (католицька, зокрема українська католицька історіографія), або в агресивно-негативістському (православна, т.зв. радянська історіографія) дусі, що є серйозною перешкодою у пошуку об'єктивності та достовірності.

¹ Панас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992; Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – поч. 90-х рр.). – Київ, 1993; Його ж. Релігія в духовному житті українського народу. – Київ, 1994; Його ж. Релігія і Церква у контексті реалій сьогодення. – Київ, 1995; Його ж. Українська Греко-Католицька Церква. – Львів, 1992.

² Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Календар “Благовіста” – Гурово Іловецьке, 1998. – С. 93–118; Білас Я. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Київ, 2003; Гринів О. Духовна опора українського народу // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 111–114; Гудима Арсен. Ідея національної Церкви в контексті історії та духовності українського народу // Київська Церква. – 2000. – № 1. – С. 94–96.

³ Літопис Голоти України. – Т. 2. Репресована Церква. – Дрогобич, 1994.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів, 2003.

- ⁷ *Сергійчук В.* Нескорена церква. – Київ, 2001.
- ⁸ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 2001.
- ⁹ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). – Полтава, 2002.
- ¹⁰ *Гайковський М.* Московська Патріархія – спільниця і зняряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 14–20; *Його ж.* Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові // Київська Церква. – 1999. – № 5. – С. 25–30; *Його ж.* Греко-Католицька Церква і вибори // Київська Церква. – 1999. – № 5. – С. 58–59; *Його ж.* Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії // Богословія. Т. 55. – Рим, 1991. – С. 144–156; *Волинець О.* Українська Греко-Католицька Церква та проблема формування системи морально-етичних цінностей українського народу // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. № 377. Держава та армія. – Львів, 1999. – С. 183–189; *Гринів О.* Національно-духовне відродження: історія і сучасність. – Львів, 1995; *Його ж.* Духовна опора українського народу // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 111–114; *Гудзяк Борис.* Образ сили духу: Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. II. – С. 125–129; *Гуменний Мирослав.* Вірність Української Греко-Католицької Церкви традиціям Київської Церкви – стабілізуючий фактор у церковно-релігійному житті України // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 85–88; *Марчук В.В.* Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946) // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 66–72.
- ¹¹ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні. – Львів, 2001.
- ¹² *Потачук В.* Соціальні та ідеологічні аспекти тоталітаризму і енцикліка / Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С. 178–187.
- ¹³ *Гайковський М.* Московська Патріархія... // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 18.
- ¹⁴ *Гайковський М.* “Соборно-більшовицький” прозелітизм Московської Патріархії і ліквідація Греко-Католицької Церкви в Україні // Київська Церква. – 2000. – № 3. – С. 11–18.
- ¹⁵ *Гайковський М.* Атеїзм – підвалина класової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму / Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. Львів, 1993. – С. 166–177.
- ¹⁶ *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – Київ, 1998.
- ¹⁷ *Рибачук М., Пащенко В.* Державно-церковні відносини у повоєнні роки // Розбудова держави. – 1999. – № 1. – С. 179–195.
- ¹⁸ *Кашуба М., Мірчук І.* Гавриїл Костельник // Берестейська Унія. Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 210–214; *Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Корюшко М. І.* Національне відродження і релігія. – Київ, 1995; *Уткін О.* Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 105–111.
- ¹⁹ *Кравчук А.* Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років) // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. Т. ССХХVІІІ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 324–325.
- ²⁰ *Волинець О.* Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин: Автореферат дис... – Київ, 2003. – С. 8.
- ²¹ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002.
- ²² *Андрухів І.* Галицька Голгофа. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1997.
- ²³ *Буруцький С.* Держава, церква, людина. – Львів, 2003.
- ²⁴ *Марушак М.* “Ліквідація УГКЦ” – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – 1992. – Ч. 4. – С. 27–36.
- ²⁵ *Гордієнко В.* Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали міжнародної конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів, 1990. – С. 41–51.
- ²⁶ *Музичка І.* Переслідування Католицької Церкви в Україні в ХХ столітті // Патріархат. За єдність Церкви і народу. – 2000. – Ч. 7–8. – С. 11–13.
- ²⁷ Історія релігії в Україні: у 10-ти томах / Ред.: А.Колодний та ін. – Т. 4. – Київ, 2001.

- ²⁸ *Волинець О.* Українська Греко-Католицька Церква та проблема формування системи морально-етичних цінностей українського народу // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. № 377. Держава та армія. – Львів, 1999. – С. 183–189.
- ²⁹ *Гелей С.* Національна ідея в духовному світі українського народу // Церква і соціальні проблеми. – Львів, 2000. – С. 394–402.
- ³⁰ *Гринів О.* Національно-духовне відродження: історія і сучасність. – Львів, 1995.
- ³¹ Церква і національне відродження України / Упорядн.: О.І.Уткін, О.В.Шуба. Ред. кол. І.Ф.Курас (гол.) та ін. – Київ, 1993.
- ³² *Реснт О.П., Лисенко О.П.* Українська національна ідея і християнство. – Київ, 1997.
- ³³ *Марчук В.В.* Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001.
- ³⁴ *Євсєєва Т. М.* Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 89–104.
- ³⁵ *Савельєв В.* Історична роль УГКЦ в духовному самовизначенні Галичини // Історія релігій в Україні. – Київ, 1993.
- ³⁶ *Колодний А.* Методологічні засади наукового відтворення історії релігії в Україні // Історія релігій в Україні / Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4 – 5 травня 1992 р.). – Київ – Львів, 1992. – С. 30–32.
- ³⁷ Релігія і церква в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення / Тези доповідей міжнарод. наук. конф. – Київ, 1995. – 226 с.
- ³⁸ Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27 листопада 2003 р., Ужгород, Україна. – Ужгород, 2003.